

Edmundas TRUMPA

*Lietuvių kalbos institutas***KAI KURIOS DZŪKAVIMO RAIDOS TENDENCIJOS PELESŲ ŠNEKTOJE**

Pelesės apylinkių (Baltarusija, Varanavo raj., apie 20 km į šiaurės vakarus nuo Lydės) lietuviai šneka pietų aukštaičių (vakarų dzūkų) tarme. Vienas iš būdingųjų šios šnektos bruožų – dvi konsonantizmo ypatybės:

I. Vietoj bendrinės kalbos žvarbiųjų afrikatų \check{c} , $\check{ʒ}$ tariamos sargiosios \hat{c} , $\hat{ʒ}$, pvz.: *švīēcæ* „šviečia“, *sá.mċo*.¹ „samčio“, *tá.ižæs* „leidžias(i)“, *briēžu* „briedžių“. Išimtį sudaro dalis skolinių (*čĕsas* „laikas“, *bažní·če* „bažnyčia“, *an_ũ·lī·čos* „an(t) ūlyčios (kaime)“), naujai į šnektą patekę žodžiai (*d'vī·raču* „dviračiu“, *valžè* „valdžia“), pavardės (*valūká·vīčus* „Valiukevičius“), garsažodžiai (*žėř·žgæ* „džeržgia“), taip pat formos, kuriose dėl paradigmos išlyginimo įsivesti *t*, *d*, (*bitá.itu* „bitaičių“, *vėd'āũ* „vedžiau“).

II. Bendrinės kalbos priebalsius \hat{t} , \hat{d} ir samplaikas $\hat{t}\hat{v}$, $\hat{d}\hat{v}$ prieš *ie*, *i*, *i* (išskyrus atvejus, kai *i*, *i* < * \hat{e}) atitinka \hat{c} , $\hat{ʒ}$, $\hat{c}\hat{v}$, $\hat{ʒ}\hat{v}$, pvz.: *ķičiēm* „kitiem(s)“, *ʒvīesa* „dviese“, *staci·c* „statyt(i)“, *sulībžī·ta* „sulipdyta“, *žmogá.icis* „žmogaitis“, *gũ·žžina* „gašdina“. Ir šiuo atveju taisyklei nepaklūsta kai kurie skoliniai (*dvīšlus* „vežimo gražulas“, bet plg. *šciklas* „stiklas“, *žī.kos* „dykos (laukinės)“) ir naujažodžiai (*tīkslei* „tiksliai“).

Šioms abiem dzūkavimo taisyklėms galioja išimtis: dėl greta ar net toliau einančio žvarbaus garso sargioji afrikata asimiliuojama, pvz.: *ñ'ekriksčytas* „nekrikštytas“, *pru(k)·krá.ščo* plg. „prie pakraščio“, *tūščes* „tuščias“.

Taigi Pelesės šnekteje afrikatoms, atrodytų, atstovauja sargiosios minkštosios \hat{c} , $\hat{ʒ}$ ir žvarbiosios kietosios \check{c} , $\check{ʒ}$.

Tokio turinio senųjų **tj*, *dj*, *t(ĩ)*, *d(ĩ)* šiandieninį sinchroninio pjūvio aprašymą galėtume rasti dialektologijos vadovėliuose ir aprašuose tų šnektų, kurios priklauso pietų ir rytų aukštaičių vilniškių tarmėms (plg. Zinkevičius, 1966, 139, 145–146; 1994, 42). Šioje vietoje galima būtų baigti vadinamojo dzūkavimo apibūdinimą, jei neišaiškėtų per menkas dėmesys priebalsių koreliacijoms ir alofonams, tai yra nuo pozicijos priklausomiems garsams, kurių raidos padarinys, kaip leidžia konstatuoti stebėjimai, – laipsniškas dzūkavimo ypatybių (ypač antrosios) nykimas.

¹ Pavyzdžiuose balsių *o* ir *e* kokybė (įtempimas) neparodyta. Šie balsiai Pelesės šnekteje yra tarpiniai tarp, pavyzdžiui, rytų aukštaičių vilniškių *o*, *e* ir vakarų aukštaičių kauniškių *o*, *e*, pastariesiems tam tikrais atvejais (dažniausiai kirčiuotoje pozicijoje) įtempimu nenusileidami.

Būtų per drąsu kalbėti apie dzūkavimo nykimą tuose lietuvių gyvenamuose plotuose, kurie yra slavų aplinkoje ar kaimynystėje. Taip pat pernelyg paradoksalus atrodytų teiginys, kad „stipresnį dzūkavimą“ turintys baltarusiai skatina būtent šios ypatybės raidą „mažiau dzūkuojančių“ lietuvių šnektose. Tačiau periferinių lietuvių tarmių aprašuose paplitęs aiškinimas, kad tų tarmių atstovai vengią dzūkuoti „lietuvių literatūrinės kalbos įtakoje“ (Kardelytė, 1975, 27; dar plg. Vidugiris, 1989, 204; LKA II, 1982, 94, 97), nėra pakankamai motyvuotas jau vien dėl etnolingvistinės situacijos tiriamose teritorijose (Gervėčiuose, Dubičiuose, kituose pietrytiniuose ir pietiniuose punktuose), kur dvikalbystę ar trikalbystę išstumia baltarusių šnektos. Reikia paminėti, kad J. Šukys, aptardamas šį reiškinį Ramaškonių šnektose (Šukys, 1960, 179–180), jo atsiradimo priežastis korektiškai nutyli, o D. Mikulėnienė, bene pirmoji iš lietuvių dialektologų yra pareiškusi mintį, kad dzūkavimo nykimui Dievėniškių apylinkėse prielaidas sudaro tarmėje kintanti kietųjų ir minkštųjų priebalsių opozicija (Mikulėnienė, 1995, 450; 1996–1997, 65, 66; dar plg. Mikulėnienė, Morkūnas, 1997, 14, 15). Kalbininkė, pritardama prieš 25 metus T. Sudnik atlikto tyrimo rezultatams (Sudnik, 1975), atrodo, galutinai patvirtina svarbią periferinių lietuvių kalbos tarmių konsonantizmo ypatybę: kietosios afrikatos ir pučiamieji, turintys požymį „alveolinis (žvarbusis)“, atitraukia minkštuosius koreliatus nuo kietųjų afrikatų ir pučiamųjų, turinčių požymį „dantinis (sargusis)“. Kitaip tariant, vietoj minkštųjų dantinių *š, ž, č, ʒ* šiose tarmėse gali būti tariami alveolizuoti *ś, ź, ć, ʒ*, kurie iš klausos yra artimi bendrinės kalbos minkštiesiems *ś, ź, ć, ʒ*, pvz.: *sú·tai* „siūlai“ (plg. b.k. *šū·tai* ir *šū·* „šių“), *kažukas* „Kaziukas“ (plg. b.k. *kažukas* ir *mažukas* „mažiu-kas“), *čæ* „čia“ (plg. b.k. *ćæ*), *gaižū·* „gaidžių“ (plg. b.k. *gaižū·*), *špiēcæs* „spiečias(i)“, *libžæ* „lipdžia (lipdo)“, *ži·śc* „žįst(i)“, *žienō·s* „dienos“.

Apskritai ši ypatybė gali gyvuoti kalbose (pvz., baltarusių, lenkų) ar paskirose tarmėse (pvz., vidurio Rusijos), kuriose alveoliniai (bent jau žvarbieji) neturi minkštųjų atitikmenų. Be kita ko, kalbose šių minkštųjų afrikatų ir pučiamųjų fonetinė realizacija nevienoda: pvz., baltarusių alveoliniai (kitais pasakius, – prepalataliniai) *s'', z'', c'', ʒ''* skiriasi nuo lenkų gomurio vidurinių (palatalinių) *ś, ź, ć, ʒ* (plg. Čekman, 1969, 30, 31)². Fonologiniu požiūriu tokia garsų tartis gali pasirodyti universali sistemos spragų užkamšymo priemonė, į lietuvių šnektas atkeliavusi per glaudžią pari-

² Pelesės šnektos sargiųjų priebalsinių fonemų */ś, ź, ć, ʒ/* sužvarbėjusius (prepalatalinius) alofonus, turint omenyje vietinės slavų tarmės daromą įtaką, šiaip jau būtų galima žymėti simboliais *s'', z'', c'', ʒ''*, aiškiai juos skiriant nuo atitinkamų lenkiškų palatalinių garsų. Tačiau, atsižvelgiant į lietuvių bendrinės kalbos ir Pelesės šnektos konsonantizmo skirtumus, šiuo atveju pasirinktas toks žymėjimo būdas: palatalizuoti garsai ir sargiosios minkštosios afrikatos žymimi lankeliu virš raidės (pvz., [*š, ž, č, ʒ, ś, ź, ć, ʒ*]); šitaip žymimi ir lūpiniai [*ɸ, ɸ̃, m̃, ṽ*], nors jie pagal audicines ypatybes (ypatingą minkštumą) artimesni prepalataliniams. Alveoliniai (prepalataliniai) superminkšti žymimi skersine šakele ties raide (pvz., [*ś, ź, ć, ʒ, ṣ́, ẓ́, ć̣, ʒ̣, ḷ, ṇ*]). Išskirtas ir gomurinis (palatalinis) minkštumas, (pvz., [*ḳ, ɟ̣* ir *ṭ, ḍ*]), kas yra ypač svarbu, kai kalbame apie šį minkštumą turinčių priebalsių mišinį (neskyrimą).

bio kalbų sąveiką. Šiaip jau reiškinys griežtu dėsniu nevadintinas todėl, kad dariniai periferinėse lietuvių šnektose įsitvirtina kaip nevienalytė tendencija, jos atsiradimo prielaidos ir padariniai turi bruožų, liudijančių apie gebėjimą esamomis priemonėmis išlaikyti savitą fonologinę struktūrą.

Teiginius bandysiu pagrįsti remdamasis 8 pateikėju, kilusių iš Pelesės apylinkės, šnekos audiciniais stebėjimais. Visi pateikėjai, gimę 1908–1960 m. ir gyvenantys Pelesės, Pavalakės, Pāditvio, Leliūšių kaimuose, yra lietuviai, laisvai kalbantys vietine baltarusių šnektą. Į magnetofono kasetes įrašyta ir į sąsiuvinius iššifruota apie 4 val. rišlios kalbos tekstų, iš anksto numačius atsižvelgti į dantinę ar alveolinę rūpimų priebalsių tartį.

Jei iš tikrųjų minimoje Pelesės šnektose vietoj tembrinės koreliacijos /s : s̃/, /z : ž/, /c : c̃/, /ʒ : ž̃/ iki galo būtų išgalėję santykiai /š : š̃/, /ž : ž̃/, /č : č̃/, /ʒ : ž̃/, kaip kad Gervėčių, Dievėniškių, Zietelos, Lazūnų šnektoms nustatė T. S u d n i k (1975, 63, 116, 137, 164), visai būtų patrauklu ir priimtina manyti, kad II dzūkavimo atsiradimas ir š̃, ž̃ žvarbėjimas bei r̃, š̃, ž̃ kietėjimas yra vienalaikiai reiškiniai, analogiškai baltarusiškai XIV–XV a. t̃, d̃, s̃, ž̃ palatacijai ir r̃ kietėjimui, – tai yra tų garsų liežuvio priešakinės dantinės artikuliacijos pakeitimui liežuvio vidurine (priešakine) alveoline artikuliacija (plg. Č e k m a n, 1969, 33). Tokią galimybę liudija daug požymių. Pelesà yra į pietus nuo ribos, už kurios r, š, ž yra praradę tiek funkcinį, tiek pozicinį minkštumą, pvz.: *kęturú*. „keturių“, *rę·kæ* „rėkia“, *ryd'á.no*. „rideno“, *šesú*. „šešių“, *šę·ráu* „šeriau“, *grážú*. „gražių“, *žę·ráu* „žeriau“, *sužymó.jo*. „sužinojo“. Be to, pastebėta, kad seniausi Pelesės gyventojai kiek kitaip taria kietąjį sonantą t, kuris bendrinėje lietuvių kalboje yra stipriai veliarizuotas ir apibūdinamas kaip liežuvio priešakinis dantinis. Čia kietasis t kelia minkštojo l̃ išpūdį, mat jį artikuliuojant liežuvio galas nuo dantų kiek atitraukiamas prie alveolių, pvz.: *sú.lu*. „siūlų“, *mo.kl.klu*. „mokyklą“, *stulpai* „stulpai“, *vil.kas* „vilkas“, *lá.du*. „ledą“, *kãũ.lv*. „kiaulę“. Tokių pavyzdžių daugybė, tačiau kartais pasitaiko kietojo sonanto n alveolinio tarimo atvejų, pvz.: *bũ.na* „būna“, *ẽĩ.na* „eina“, *þjá.unam* „pjaunam(e)“³. Rastas dar įdomesnis minkštojo l̃ tarimo atvejis: *já.mpu* „lempą“⁴. Taigi, jeigu minėtieji l, n iš tiesų būtų minkšti (o tam motyvacijos nėra), jeigu visi tarmės š̃, ž̃, č̃, ž̃ būtų su šnypščiamuoju priedu, kalbėtume apie kalbamųjų priebalsių depalatalizaciją plačiąja prasme, t.y. tembrinės (kietumo–minkštumo) koreliacijos griuvimą (Č e k m a n, 1969, 35) – palatalizuotųjų virtimą palataliniais ir kietaisiais. Taip, beje, būtų galima paaikškinti vakarinės pietų aukštaičių dalies afrikatų c, ʒ (ir greta r, š, ž) kietumą – kaip vieną iš t, d' (r, š, ž) evoliucijos kraštutinės palatacijos link

³ Apie dviejų atmainų minkštąjį sonantą l (palatalizuotąjį ir „vidurinį“) pietinėse tarmėse yra rašęs O. Brochas (Broch, 1960, 58–61); „viduriniai“ l ir n (n^(l)) pastebėti Dieveniškių šnektose (plg. Mikulėnienė, Morkūnas, 1997, 46, 62, 83).

⁴ Tokių atvejų galimybę patvirtina Baltarusijos tarmėse pasitaikantis l ir j mišinys, pvz.: йустёрка < л'устёрка, Гóмель < Гóмей, дальбó < дайбóг, Марыля < Мары́я (Čekman, 1969, 32, 33).

realizacijų, ir taip paremti požiūrį į šių garsų prisitaikymą prie lenkų fonetikos (plg. B u c h, 1966, 35). Būtų galima dar kalbėti apie sąlygas, sukėlusias tembrinės koreliacijos irimą, – būtent, apie neutralizacijos pozicijas, kurių buvimas nulemia koreliacinių pluoštų stabilumą. Tačiau tolesnis aiškinimasis dėl tokio sąveikaujančių kalbų fonetikos tapatumo netenka prasmės dėl kelių priežasčių.

Lietuvių tarmėse yra žinoma tokia sena ypatybė, kaip *l, r, s, z* „kietinimas“ prieš *e, é*, kaip manoma, išlikęs nuo tų laikų, kai didžioji dalis priebalsių prieš priešakinį vokalizmą dar nebuvo suminkštėję (U r b a n a v i č i ū t ė, 1970, 77). Šios ypatybės paplitimo arealas daug didesnis ne tik už depalatalizuotų *r, š, ž*, bet ir paties dzūkavimo plotą (plg. LKA II, 1982, 87 ir 87 žemėl.). Čia paaiškėja kad prieš *e, é* nėra patikimos neutralizacijos pozicijos, ir tai lyg ir būtų pretekstas vienokiam ar kitokiam priebalsių tembrinės koreliacijos netvirtumui ar net raidai, kurią buvus ar esant liudija šiandieninė padėtis pietinėse ir rytinėse tarmėse. Tačiau kalbos faktai rodo, kad netgi tokioje Pelesės šnektoje, kur įvykusi */r : r̥/, /š : š̥/, /ž : ž̥/* priešpriešos defonologizacija, ji nėra iki galo realizuota ir jau vien todėl nėra tokia sena, palyginti su baltarusių depalatalizacijos procesais (apie vėlyvą alveolinių jotacijos pobūdį žr. G i r d e n i s, 1980, 38). Tai išduoda sporadiškas minkštojo *r̥* vartojimas priebalsių samplaikose ir prieš priešakinius balsius, pvz.: *dʳ̥i r̥p̃c̃* „dirbt(i)“, *ab̃di r̥b̃dʳ̥i ñé jo* „apdirbdinėjo“, *daba r̥t̥é s* „dabartės“, *ga r̥d̃i ñi* „Gardine“, *pr̥y s̃p̃i r̥ k̃i* „prisipirkę“, *p̃a s̃k̃é r̃é çé* „paskerdė“, *a r̃c̃a ũ* „arčiau“, *ç̃i r̃ž̃u* „girdžiu (girdau)“, *ñæ vĩé ri ju* „netikiu“, *t̃ri s* „trys“, *ũ ta ri j̃æ m* „kalbame“, *k̃ri k̃s̃to* „krikšto“ (T r u m p a, 1997, 216). Prie to paties tipo priskirtinas seniai pastebėtas reiškiny, kai po kietųjų *r, š, ž, č, ž* menkai tepakinta *i* tipo vokalizmas – neišvirsta į vidurinį *u* (Z i n k e v i č i u s, 1966, 168; DrskŽ, 1988, 7; B u r d i n a i t ė, 1994). Šią ypatybę, pasitaikančią Vilnijos lenkų kalboje, H. Turska buvo priskyrsi prie fonetinių lituanizmų (T u r s k a, 1995, 215). Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad *i* priešakumas Pelesės šnektoje nuoseklus tik tada, kai balsis ilgas – priešingu atveju jis linkęs virsti tikru vidurinės eilės *u*, plg.: *ma ri t̃é* „Marytė“, *pa ra ši tai* „parašytum“, *su si pa ži ñc̃* „susipažint(i)“, bet *nuskr̃ido* „nuskrido“, *š̃but̃u* „šitū“, *ñé ž̃y ña ũ* (arba *ñé ž̃ña ũ*) „nežinau“. Analogiškus *i/u* atitikmenis galima rasti žodžio pradžioje: ilgieji gauna jotą (pvz., *j̃i t̃gas* „ilgas“), trumpieji po *j+i* kontrakcijos šiek tiek (ar net visai) suužpakalėja (*itas/ ỳtas* „tas“).

Bene svarbiausias argumentas, neleidžiantis bendro */š : š̥/, /ž : ž̥/, /č : č̥/, /ž̥ : ž̥̥/* santykių modelio priskirti lietuvių fonologinei sistemai, yra nevienoda minkštųjų pučiamųjų ir afrikatų padėtis. Nuostabą kelia tai, kad seniausi Pelesės pateikėjai beveik nepripažįsta liežuvio priešakinės dantinės minkštųjų *š, ž* artikuliacijos ir visose pozicijose taria vien alveolinius „baltarusiškus“ *s, z*, pvz.: *pa s̃u ti* „pasiutė“, *k̃a zo* „Kazio“, *ž̃i ba i ta* „Zibaila“, *š̃é d̃é da mas* „sėdėdamas“, *pr̃y p̃a sa ko su* „pripasakosiu“, *pa ši s̃t̃en çé* „pasistengė“. Šitoks pučiamųjų minkštumo indikatorius randamas ne tik priebalsių samplaikose, bet ir žodžio galo pozicijose, jeigu kitas, net po pauzės einantis žodis

prasideda minkštuoju priebalsiu ar priešakiniu balsiu, pvz.: *sùzd'eda* „susideda“, *lietùs pàreina* „lietus pereina“, *krú·maz d'z'id'el'is* „krūmas didelis“, *dabart'és v'él* „dabartės vėl“, *lad'á.lis imas* „ledelis imas(i)“. Labai gerai šie garsai dera samplaikose su *l* ir ypač *n*, pvz.: *slidù* „slidu“, *pùsnis* „pusnys“, *nùsn'ieša* „nusineša“, *n'eci.vá.n'si* „negyvensi“. Peržiūrėjus daugybę pavyzdžių išaiškėja, kad būtent šie *s*, *z*, einantys viename žodyje su *č*, *ž*, pastariesiems kaip papildomą minkštumo charakteristiką primeta liežuvio vidurinį (priešakinį) alveolinį tarimą – šiuos asimiliuoja, pvz.: *áušcinès* „austines“, *gũ·žžin'c* „gašdinti(i)“, *pry'sci.s'c* „prisitęsti“, *žuždusi'n'c* „uždusinti(i)“, *župušci'ta* „užpustyta“, *šciprùs* „stiprus“. Taigi vyresniųjų pateikėjų kalboje puikiai atspindima lietuviška fonotaktikos ypatybė: jeigu paskutinis priebalsių grupės narys minkštas, negalima jo ir prieš jį einančių priebalsių kietumo – minkštumo priešprieša (L e k o m c e v a, 1972, 119). Tuo tarpu jaunesnės kartos šnekoje ne tik nebepaisoma šios asimiliacijos taisyklės (pasakoma, pvz., *sveik'èsnis* „sveikesnis“, *drùški'ni.kuosa* „Druskininkuose“, *sp'ieč'æs* „spiečias(i)“), bet ir dėl visuotinių depalatalizacijos procesų pradeda daugėti „lietuviškų“ liežuvio priešakinės dantinės artikuliacijos *š*, *ž*, pvz.: *pažu.r'ė·šu* „pažiūrėsiu“, *pašistatai* „pasistatai“. Sąvokos „lietuviškas dantinis“ ir „baltarusiškas alveolinis“ čia vartojamos tik bendrinės lietuvių kalbos atžvilgiu ir yra apriorinės: mat niekas iki šiol šios periferinių tarmių problemos iš pagrindų nėra nagrinėjęs (analogiškas *s*, *z* nefiksavimas tam tikru metu buvo būdingas ir baltarusių dialektologijai – plg. Č e k m a n, 1969, 31). Tuo tarpu faktai liudija visiškai įsigalėjusius „superminkštuosius“ *s*, *z* ir net leidžia manyti, kad jie yra ne palatalizuotos, o palatalinės (prepalatalinės) fonemos, kurių vieta (kaip ir *č*, *ž*) tembrinėje koreliacijoje yra gana problemiška. Čia jokiū būdu negalima atmesti galimybės, kad tai yra slavų fonetinė inovacija, kuriai palankias sąlygas sudarė sistemos spraga $/s : s' / = /z : z' / = /š : \square / = /ž : \square /$. Tiesa, galima teigti ir kitaip – sužvarbėjusių pučiamųjų kilmės neatskiriant nuo dzūkavimo kilmės. Tačiau tokiu atveju sužvarbėjusius sargiuosius turėtume girdėti visame dzūkavimo plote ir, be to, ne bet kokioje, o tik senosios jotacijos pozicijoje ir prieš *i* tipo vokalizmą. Tokie reti pavyzdžiai, kaip *v'iz'ži* „vyzdi (regi)“, *gũ·žžina* „gašdina“, *ankš'ci* „anksti“, kuriuose afrikatos pagal tarimo vietą asimiliuoja pučiamuosius ir neleidžia šiems sužvarbėti, leidžia pajusti įsigalėjusių *s*, *z* ir pozicinių variantų *š*, *ž* skirtumą ir suvokti dviejų fonemų klasių – pučiamųjų ir afrikatų – raidos netapatumą.

Įdomus vaizdas atsiveria, kai pradedame stebėti Pelesės šnektos afrikatų įvairovę. Iš 879 tekstuose surastų pozicijų, kuriose, atmetus išimtis, turėtų galioti dzūkiškasis dėsnis, didžioji dalis pavyzdžių rodo, kad *č*, *ž* asibiliacinis pučiamasis priedas nėra žvarbus ir tariamos „grynos“ dzūkiškos sargiosios afrikatos. Šiuos atvejus galima pademonstruoti tais pačiais pavyzdžiais, kurie pateikti straipsnio pradžioje. Tačiau visų pateikėjų šnekoje rasta nemaža „tarpinių“ afrikatų su alveolizuotu pučiamuoju priedu, taip pat ir visai nedzūkiškų formų. Visų atvejų pasiskirstymas atrodytų taip:

I dzūkavimo tipas (248 pozicijos)		II dzūkavimo tipas (631 pozicija)	
\hat{c}, \hat{z} – 160 (65%)	pvz., $\hat{c}\hat{x}$ „čia“	\hat{c}, \hat{z} – 289 (46%)	pvz., $\hat{c}\hat{i}k$ „tik“
\acute{c}, \acute{z} – 44 (18%)	$\acute{c}\hat{x}$	\acute{c}, \acute{z} – 124 (19%)	$\acute{c}\hat{i}k$
\check{c}, \check{z} – 42 (17%)	$\check{c}\hat{x}$	t^s, d^z – 81 (13%)	$t^s\hat{i}k$
		t', d' – 137 (22%)	$t\hat{i}k$

449 pozicijos (51%), kuriose išlaikyta liežuvio priešakinė dantinė \hat{c}, \hat{z} artikuliacija, leidžia manyti, kad šios afrikatos sistemos spaudimui yra atsparios ir iš pradžių nepalankios bendram $/\check{s} : \acute{s}/, /z : \acute{z}/, /c : \acute{c}/, /z : \acute{z}/$ santykių modeliui. Dalykas suprantamas, nes jos, kaip I ir II dzūkavimo tipo monolitas, nesudaro sistemoje kietųjų–minkštųjų priebalsių koreliacijos arba tie koreliaciniai ryšiai ($/c : \acute{c}/, /z : \acute{z}/$) yra labai silpni⁵. Sargių afrikatų atsparumas, galimas dalykas, patvirtina diachroninių taisyklių aktualumą sinchroniniuose procesuose. Viena iš tų taisyklių skelbia, kad dėl C_i junginių jotacijos atsiradę minkštieji priebalsiai negali sudaryti tembrinės priebalsių koreliacijos, jeigu jotacijos metu kalboje nėra pozicinės palatalizacijos bent prieš vieną kurį priešakinį balsį (Čekman, 1975, 63; Girdenis 1980, 32). Šios taisyklės komponentus mūsų atveju galima sukeisti vietomis ir suformuluoti naują taisyklę: jei kalbos sistemoje yra atsiradusi pozicinė palatalizacija, t.y. jeigu tam tikri priebalsiai gali sudaryti tembrinės koreliacijas, patyrę jotaciją minkštieji priebalsiai negali kisti ir yra „užkonservuojami“. Vienintelė prielaida, leidžianti palataliniams priebalsiams evoliucionuoti toliau, yra tembrinių koreliacijų subyrėjimas. Prielaidų tokiam naujam fonemų judėjimui Pelesės šnekte yra pakankamai: depalatalizuoti (be porų) $/r, \check{s}, \acute{z}/$, taigi ir $/c, \acute{z}/$, susilpnėjusi $/l : l'/, /n : n'/$ opozicija (tai paminėta aukščiau), šiaip jau pietų aukštaičiuose stipri, bet čia nykstanti $/p : p'/, /b : b'/$ priešprieša (tai liudija pasitaikantis priebalsių neminkštinimas jotacijos pozicijoje, pvz., *pjá.una* „pjauna“, *baltagrī.bju* „baltagybių“, – jaunosios kartos šnekos pavyzdžiai). Prie to galima pridurti koreliacinį pluoštą $/t : t' = /d : d' = /k : k' = /g : g'/$, kurio tvirtumu nedaug leidžia pasitikėti tokie pavyzdžiai, kaip *meiķetukas* „meitėliukas“, *apsinuođini.* „apsinuodiję“, *tãũ.tę.* „kiaulė“, *đi.vá.tę.* „gyvatė“⁶. Ypač įdomus minkštųjų k, g , kurie iš esmės jau seniai yra palataliniai garsai, judėjimas į naują palatacijos poziciją: tai patvirtina iš jaunosios kartos atstovo užrašyti *šciresi* „skiriasi“, su *šci.tukęm* „su skylukėm“, iš kito atstovo – *atlañžviñc* „atleng-

⁵ Pelesės lietuviai skoliniuose, lyg vengdami neįprasto kietojo c tarimo, kartais prideda s – taigi jiems priimtinesnė retrogradinė kietųjų afrikatų artikuliacija, pvz.: *scē-glæi* „plytos“, *scūkruš* „cukrus“; pelesiškiai niekaip negalėdami ištarti žodžio *dzūkas*, taria *žūkas, zūkas*, net *zūsas*.

⁶ Visiškai įmanoma transkribuoti *meiķetukas, apsinuođini., kãũ.tę., đi.vá.tę.* (su išlygomis – *tãũ.tę., đi.vá.tę.*), palatalinius garsus suvokiant kaip fakultatyvinius plačios distribucijos fonemų $/K/, /G/$ variantus (plg. Girdenis, 1979, 26). Vis dėlto ši neutralizacijos (defonologizacijos) atmaina būtų labiau būdinga opozicijoms tų minkštųjų fonemų, kurios turi vieną iš diferencinių požymių – gomurinis. Griežčiau apibrėžti tokių hipotetinių fonemų fonetinius požymius verčia pastebėjimai, kad dažnesni yra $t > t(k)$, o ne $k > t(t)$ tipo virtimai (plg. Leskauskaitė, 1997, 220–230). Tai, matyt, susiję su nepasibaigusiu fonemų $/t'/, /d'/$ fonologizacijos procesu ir didesne jų variantų gausa, plg. (\acute{c}) $t^s, t > t(k)$ ir $k > t$.

vint(i)“ . Šiuo požiūriu kitaip galima interpretuoti ir tokį hipernormalizmą, kaip *čé·vas* „tėvas“ – minkštasis *č* čia gali būti tiek /t/, tiek /k/ realizacija.

Viena iš svarbesnių grandinėlių, kuri dar palaikė tvirtesnę tembrinės koreliacijos egzistavimą šnekoje, galimas dalykas, buvo pučiamųjų /s : š/, /z : ž/ opozicija. Bet tam tikru metu ir ši grandinėlė nutrūko, atpalaiduodama per ilgą laiką ypatingą statusą turėjusius palatalinius priebalsius, mūsų atveju – afrikatas⁷.

Iš esmės nykstančioje, gretimos kalbos veikiamoje sistemoje nelengva vienokį ar kitokį procesą pavadinti nulemtu vidinių motyvų. Vis dėlto tokia sistema randa galimybių atstatyti išjudintą pusiausvyrą savo pačios ištekliais. Šiuo atveju – šiek tiek paradoksalu sakyti – dzūkiškų afrikatų nykimas vadintinas savotiška fonologizacijos atmaina, kaip atsvara bendriems defonologizacijos procesams, kurių atsiradimo svarbiausia prielaida – neutralizacijos pozicijų nepakankamumas ir nestiprumas. Kaip tik šias pozicijas sustiprina afrikatų monolito (I ir II ypatybės) skilimas. Tik sistemoje, kurioje priebalsių tembrinės koreliacijos ryšiai gerokai pairę, fonemų saugumo zona ir skiriamoji geba katastrofiškai sumažėjusi, gali išryškėti nepriklausomų palatalinių fonemų užimamos pozicijos reikšmė. Tik tokiu momentu, iš sistemos vidaus žiūrint, gali atsirasti tokios sąvokos, kaip I ir II dzūkavimo tipai. Afrikatoms, patiriančioms pozicinę mutaciją, lemta atlikti naujas, sistemos stabilizavimo funkcijas. Gal todėl audiciškai suvokiama jų alveolizacijos (*ć, ź*) stadija, priešingai nei pučiamųjų, tokia „žaibiškai trumpa“, nepatvari ir dažniausiai atlieka tik tarpinio fakultatyvinio varianto vaidmenį.

Iš tikrųjų afrikatų alveolizacija yra galingas kertinis akmuo, ant kurio, gali būti, statomas visas dezafrikacijos mechanizmas. Diachroniškai žiūrint, istorinių **tj, *dĭ* raidos rezultatas yra glaidinio tipo junginys. Glaidinės jotacijos atveju abiejų junginio narių artikuliacijos sklandžiai susilieja į vieną naują priebalsį, kurio tarimo būdą lemia pirmasis narys, o tarimo vietą – antrasis (t. y. liežuvio vidurinis *ĭ*) (Č e k m a n, 1975, 68). Tolesnę palatalinių **ć, *ź* vartimą sargiosiomis afrikatomis pietinėse ir rytinėse tarmėse, įmanomas dalykas, galėjo nulemti gana ankstyva junginių **sĭ, *zĭ* jotacija (G i r d e n i s, 1980, 38). Aptardami ne istorinius, o konkrečius sinchroninius Pelesės šnektos reiškinius susiduriame su tokiu, reikėtų manyti, nauju reiškiniu, kaip afrikatos pučiamojo priedo alveolizacija. V. Čekmonas eksperimentais yra įrodęs, kad baltarusiškiems minkštiesiems pučiamiesiems *s'', z''* ir minkštosioms afrikatoms *c'', ʒ''* būdinga ta pati artikuliacijos vieta – alveolės (Čekman, 1973, 74, 122). Laipsniškas baltarusiškos artikuliacinės bazės pasisavinimas lietuvių šnekoje akivaizdus: afrika-

⁷ Tai, kad senosios afrikatos tampa mažiau atskirtos nuo sistemos ir vienaip ar kitaip yra jos veikiamos, leidžia spėti didesnis nedzūkiškų formų kiekis jaunesniųjų pateikėjų, gimusių 1941 ir 1960 m., šnekoje. Būtent jų kalba pasižymi visomis tomis ypatybėmis, kurios ką tik buvo paminėtos. Čia reikia pripažinti, kad dėl nevienodų teksto apimčių sunku tiksliai nustatyti santykinę dzūkiškų formų kiekį visų pateikėjų šnekoje. Pasitenkinta suskaičiuotais pavyzdžiais ir bendrais bruožais įvertintos galimos tendencijos.

tos tarimo vietos svarbiausiu komponentu tampa pasyvusis kalbos padargas – būtent, alveolės, – kiek užpakalesnė pozicija nei priedantis ar priekiniai dantys. Pelesoje išgirsime sakant *čæ* „čia“, *mažukùčei* „mažukučiai“, *ku.čæ* „Kūčia (Kūčios)“, *po_ pī.lnačei* „po pilnačiai (po pilnaties)“, *an_ žievaĩ.čo.* „ant dievaičio (per mėnesį)“, *pāpučæ* „pa pučia“, *an_ tračõ.s* „ant trečios“, *nakcù* „nakčia“, *žu_ pēcù.* „už pečių“, *ankšcāũ.* „ankščiau“, *lībžæ* „lipdžia (lipdo)“, *pjā.uć* „pjaut(i)“, *ćiej* „tie“, *užduodžĩ.ć* „išduodyti“, *pa.ka.vó.ć* „pakavot(i) (paslėpti)“, *vadžinas* „vadinasi“, *žid'elĩ* „dideli“, *žvĩ.lka* „dvylika“. Funkciškai toks žvarbėjimas dar nėra afrikatų skilimas, bet tam jau sudarytas tvirtas pamatas: diferencinis požymis „žvarbusis“ Pelesos šnektoje automatiškai implikuoja požymio „minkštasis“ nebuvimą. Bet tokia taisyklė tegalioja tik afrikatų klasei: sužvarbėjęs sargusis pučiamasis garsas kietinamas išimtiniais atvejais (rastas vienas abejotinas pavyzdys: *apsivaišĩna* „apsivaisina“), o sužvarbėjusios dzūkiškos afrikatos pradedamos kietinti gana dėsningai, pvz.: *ā.paču.* „apačią“, *arčāũ.* „arčiau“, *jā.učes* „jaučias (jautis)“, *pā.čõ.s* „pačios“, *čẽ., čenai* „čia“, *čėnĩ.kšču.* „čionykščių“, *žõ.žo.* „žodžio“, *m'ežagõ.n* „medžiagon (į medieną)“, *n'eskāũ.žē* „neskaudžia (neskauda)“, *mā.žo.* „medžio“, *mā.žu.* „medžių“. Įsidėmėtina, jog šie pokyčiai naujų fonemų variantų ar pačių fonemų nesukuria – jos puikiausiai funkcionuoja pavyzdžiuose, sudarančiuose dzūkavimo ypatybių išimtis. Naujai atsirandantis afrikatų pučiamojo priedo žvarbėjimas, galimas dalykas, reiškia tai, kad fiksuojama garso tarimo vieta pagal pasyvųjų kalbos padargą (alveoles), ir tai nebedaro įtakos konkrečiai liežuvio padėčiai. Liežuvis, artikuliuojant tokią afrikatą, teturi liesti alveoles, o sąlyčio taškas ima priklausyti nuo toliau einančios balsinės fonemos. Jeigu ji priešakinė, visai įmanoma, kad liežuvis, pasiruošdamas artikuliacijai, nelies viršutinių dantų ir smarkiau pasislinks į priekį. Tokiu atveju išgirsime tik pučiamojo priedo pėdsaką arba jis bus visai išnykęs: kliūtis susidaro tarp alveolių, kietojo gomurio ir visos liežuvio vidurinės dalies. Taigi, neretai pelesiškių tariama, pvz., *tĩ.ktaiĩ.* „tiktai“, *d'ievevaĩ.tis* „dievaitis (mėnuo, mėnulis)“, *ťiej* „tie“, *šeptĩ.ńę.s* „septynias“, *dĩrbo.m* „dirbom(e)“, *d'ienõ.s* „dienos“, *d'iēdas* „diedas (senelis)“, *d'id'ėsnĩ* „didesni“, *dĩ.d'õ.* „dydžio“ greta *bitá.itũ.* „bitaičių“, *vēdāũ.* „vedžiau“. Iš tikrųjų, geriau įsiklausius, šiuo atveju čia turimi ne bendrinės kalbos dantiniai garsai *t̪*, *d̪*, o alveoliniai labai minkšti *t'*, *d'*. Proceso neįmanoma aiškinti bendrinės kalbos poveikiu jau vien dėl to, kad dzūkiškųjų afrikatų skilimas neatkuria palatalizuotųjų dantinių klasės – ji tarmėje paprasčiausiai nustoja egzistuoti. Vietoj jos palaipsniui atsiranda simetriškas ir pilnavertis darinys – alveolinių *t'*, *d'*, *s'*, *ž'*, *l'*, *n'* eilė. Jai susidaryti, be to, labai palanki tarmėje išnykusi balsių /a : e/ priešprieša (plg. Girde n i s, 1983, 72). Garsą *a* po minkštųjų priebalsių galima užrašyti ne tik fonologine, bet ir fonetine transkripcija, pvz., *tā.ka* „teka“, *dā.ga* „dega“, *šā.nas* „senas“, *nā.ša* „neša“, *kā.la* „kelia“, *čā.ras* „geras“, *bā.rnus* „bernus“, *vā.d'ę.* „vedė. Nenustabu, kad afrikatų skilimas sutampa su tikrąja fonemų /t'/, /d'/ fonologizacijos proceso pabaiga. Įsivaizduojamas *-čyl-/*-žyl- variantas prieštarautų šnekotos fonotaktikai dėl to, kad šnektoje ilgasis *ĩ* tipo vokalizmas, kaip minėta, paprastai linkęs išlaikyti

savo priešakumą po kietųjų priebalsių net skoliniuose. Todėl II dzūkavimas, kiek leidžia daryti išvadas stebėjimai, pirmiausia nyksta prieš ilgusius balsius *ī, ie* (taigi – ir prieš tvirtapradiškai kirčiuotus *i*+sonantas tipo dvigarsius).

Vietinė lietuvių šnekta pasisavintos baltarusių artikuliacinės bazės priemonėmis per daugybę variantų tarsi pradeda kurti bendrinės lietuvių kalbos fonologinės sistemos analogą, kurio konkreti fonetinė realizacija vis dėlto išlaiko savitų bruožų, pirmiausia, uždarumą ir stabilumą. Atsargiai laikantis tokio požiūrio galima kiek naujai pažvelgti ir į kitų periferinių tarmių, pirmiausia į nedzūkuojančios Zietelos, priebalsių sistemą.

SOME TENDENCIES OF THE DEVELOPMENT OF DZŪKIAN ELEMENTS IN THE PELESA LOCAL DIALECT

Summary

The whistling affricates \hat{c}, \hat{z} have been noticed to disappear in the Lithuanian local dialect in and around Pelesa (Voronov district, Byelorussia), a subdialect of Southern aukštaičiai. This innovation, which can also be observed in other dialects contacting with the Slavs, is being stimulated not by Standard Lithuanian, but by the adopted Byelorussian articulation basis of the younger generation, the decaying consonant timbre correlation.

In the said local dialect the alveolar consonants $/\hat{s}/, /z/$ have no palatalized correlates. This creates favourable conditions for the palatalized correlates of the dental consonants $/s/$ to acquire the features of the hushing \acute{s}, \acute{z} instead of the whistling allophones \hat{s}, \hat{z} and in this way to induce the pronunciation of less velarized non-palatalized t, n . The process, which first affects fricatives, can be considered to be the beginning of the disappearance of timbre correlation in the phonological system of the subdialect, i.e. a process when palatalized consonants become palatal. Meanwhile the assibilated fricative element has not turned yet into hushing, in most cases, and the whistling affricates are still heard. The resistance to alveolarization can be accounted for by the fact the affricates are not known to have ever belonged to the timbre correlation. Only the disappearance of the opposition of non-palatalized and palatalized consonants can stimulate the development of old palatalized sounds. In fact the speech of all representatives of the local dialect contains intermediary affricates with an alveolarized fricative element and some completely new sounds, which leads to the following process:

– the first type of speaking with a Dzūkai accent

$\hat{c}V^u > \acute{c}V^u > \acute{c}V^u$

– the second type of speaking with a Dzūkai accent

$\hat{c}V^i > \acute{c}V^i > \acute{c}V^i > \acute{c}V^i$

The difference between these two types can be interpreted as a *nieder* phonological process: in the neutralization position the allophones of the new phonemes $/t/$ are being reinforced. In the system of the local dialect palatalized dental consonants are pushed out by palatalized alveolar ones.

LITERATŪRA

Broch O., 1960, Zum Litauischen südlich von Vilna, – Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, XIX, Oslo, 1–71.

Burdinaitė B., 1994, Punksko (pietų aukštaičių) šnektos balsinės fonemos: Diplominis darbas (vad. prof. habil. dr. A. Girdenis), Vilniaus universitetas.

Buch T., 1966, Mundartliche Entpalatalisierungserscheinungen im Litauischen, – Acta Baltico-Slavica, III, 33–36.

Čekman, 1969 – В. Н. Чекман, К развитию особенностей белорусского консонантизма, – Вопросы языкознания, II, 29–37.

Čekman, 1975 – В. Н. Чекман, О йотации в праславянском и балтийских языках, – Baltistica, XI(1), 63–76.

Čekman V., 1973 – В. Н. Чекман, Гукі беларускай мовы, Мінск.

DrskŽ – G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas, Druskininkų tarmės žodynas, Vilnius, 1988.

Girdenis A., 1979, Dėl nelūpinių sprogstamųjų priebalsių „maišymo“ pietinėse lietuvių šnekose, – Baltistica, XV (1), 23–30.

Girdenis A., 1980, Žemaičių dzūkavimas: dabartinė padėtis ir istorija, – Baltistica, XVI (1), 32–44.

Girdenis A., 1983, Iš kur vis dėlto /t'/, /d'/? – Baltistica, XIX (1), 71–73.

Kardelytė J., 1975, Gervėčių tarmė: Fonetika ir morfologija, Vilnius.

Лекомцева, 1972 – М. И. Лекомцева, О взаимодействии фонологических систем в районе балто-славянского пограничья, – Балто-славянский сборник, Москва, 116–134.

Leskauskaitė A., 1997, Priebalsių *t', d'* ir *k, g* mišinimas Druskininkų tarmėje, – Lietuvių kalbotyros klausimai, XXXVIII, 220–230.

Mikulėnienė D., 1995, Tarmės garsyno ypatybės, – Dieveniškės, Vilnius, 448–455.

Mikulėnienė D., 1996–1997, Einwirkung der slawischen Sprachen auf die Lautstruktur der peripheren litauischen Mundarten, – Linguistica Baltica, V–VI, 57–67.

Mikulėnienė D., Morkūnas K., 1997, Dieveniškųjų šnektos tekstai, Vilnius.

Sudnik, 1975 – Т. М. Судник, Диалекты литовско-славянского пограничья: Очерки фонологических систем, Москва.

Šukys J., 1960, Būdingesnės Ramaškonijų tarmės ypatybės, – Lietuvių kalbotyros klausimai, III, 177–189.

Trumpa E., 1997, Samplaikinių priebalsių kietumo : minkštumo priešpriešos nykimas Pelesos šnekte, – Lietuvių kalbotyros klausimai, XXXVIII, 214–219.

Turska H., 1995, О powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie, Vilnius.

Urbanavičiūtė Ž., 1970, Priebalsiai *l, r, s, (z?)* prieš negalūninius *ė, en* lietuvių kalbos tarmėse, – Kalbotyra, XXI, 75–87.

Vidugiris A., 1989, Šnektos apžvalga, – Dubičiai, Vilnius, 201–213.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija: Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1994, Lietuvių kalbos dialektologija, Antrasis fotografuotinis leid., Vilnius.